

Red. prof. Ivo Goldstein
Filozofski fakultet Zagreb
ivo.goldstein@ffzg.hr

Primljeno/Received: 19.5.2020.
Prihvaćeno/Accepted: 17.6.2020.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
DOI: <https://doi.org/10.47325/zj.4.4.15>

UDK 159.964.2
UDK 343.819(497.527)Jasenovac)

O PSIHOLOGIJI USTAŠKIH ČUVARA I LOGORAŠA U JASENOVCU*

Sadržaj: U radu se kratko opisuje i pokušava analizirati psihološke stanje čuvara u logoru Jasenovac i njegovih zatočenika te njihove međusobne odnose i doticaje u takvim okolnostima.

Ključne riječi: Jasenovac, logor, NDH, psihologija, zločini

U pisanju o tragediji ustaškog logora Jasenovac, pa često i u pisanju o drugim logorima iz toga i drugih povijesnih razdoblja, istraživači često svode priču na plošan odnos zločinaca i žrtava. Međutim, to je umnogome pojednostavljanje jer niti zločinci, ni žrtve nisu bili jednodimenzionalni u svojim egzistencijama, pa ni u svojim psihološkim profilima. Njihovi su odnosi bili slojeviti i kompleksni. Primjerice, znalo se dogoditi da i najokrutniji ustaša nekom logorašu iz nekog razloga poštedi život, a s druge strane je to bio sustav u kojem je funkcionirao sistem potkazivanja pa je svaki logoraš drugome logorašu mogao biti opasan, čak i potencijalni ubojica.

I među jednima i među drugima bilo je inteligentnih i manje inteligentnih, obrazovanih i neobrazovanih. Među zatočenicima bilo je onih snalažljivijih i manje snalažljivih, prilagodljivih i manje prilagodljivih. Onih koji su držali do morala i onih koji su bili spremni učiniti mnogo štošta samo da bi preživjeli.

Zatočenici su morali smišljati način na koji će preživjeti. Da li se samo dugoročno nadati da će saveznici pobijediti u ratu, ili se pokušati slizati s logorskom upravom? Neki su prešli crvenu liniju pa su postali konfidenti. Da li pokušati postati slobodnjak, odnosno logornik?

Imati takve privilegije vrlo često je bio dvosjekli mač jer je s velikim privilegijama u jednom trenutku vrlo brzo mogla uslijediti i velika kazna. Uostalom, od svih tih logornika i slobodnjaka praktički nitko nije preživio. A ni priča preživjelih zatočenika nije jednostavna, baš kao što nije bila ni njihova jasenovačka sudbina.

Priča o pojedincima, običnim ljudima, bilo da je riječ o zločincima ili žrtvama, velika je priča o Jasenovcu koja je do sada uglavnom bila neispričana. A ukoliko se ne shvati ta dimenzija povijesti Jasenovca, teško je shvatiti cjelinu povijesti tog logora. Baš kao što ni zatočenici koji su ulazili u pakao Jasenovca nisu bili jednodimenzionalni, tako ni ustaški čuvari, koji su se dobrim dijelom prometnuli u zločince, nisu bili jednodimenzionalni. Većinom su to bili ljudi koji su u nekom dijelu svojih predratnih biografija izgledali posve „normalni“. Pokazalo se da ta njihova evolucija od jedne često nevažne, jednostavne ličnosti do ratnog zločinca nije nemoguća. Dapače, znalo se dogoditi da bude užasno laka.

Jasenovački logoraš Đorđe Miliša opisivao je u memoarima „primitivnost ustaša, ubojica i koljača“: „*mladi novaci stizali su u velikim masama, obučeni u hercegovačku nošnju, svi u opancima. Vojnička odijela, ta su još podnosili, ali u cipelama se nikako nisu znali snaći. Trebalo ih je učiti hodati. I učilo ih se, ali teško*“. A Čedomil Huber opisuje: „*Logorske ustaše regrutirane su iz redova lumpen-proletera: među ljudima koji su napustili ili počeli napuštati dojučerašnja moralna načela, koji su za malo novca, ljepšu ili manje lijepu uniformu, a prije svega za vlast nad drugima, bili spremni učiniti sve*“. Cadik Danon opisao je brzu evoluciju jednog od tih mladića – dok se jednog običnog logorskog dana mučio s piljenjem neke daske, „prišao mu je njegov vršnjak, 18-godišnjak“, predstavio se kao Muhamed i pomogao mu da obavi posao. Muhamed se obradovao shvativši da su „zemljaci“, jer je on „iz sela od Bihaća“, a Danon je bio iz Tuzle. Potom ga je Muhamed pitao zašto je u Jasenovcu, pa kad mu je Danon odgovorio da je „Jevrej“, nije razumio termin, pa nije razumio ni što to znači „Židov“, ali je razumio termin „Čifut“ i upitao: „Pa nisi valjda zbog toga tu?“ Potom je objasnio Danonu da je došao kao ustaški dragovoljac u Jasenovac jer da su vlasti nedavno mobilizirale momke u njegovu selu te da su rekle da ako se ide u ustaše, ide se na godinu dana, dobiva se plaća, a obitelj dobiva penziju. Ako se pak ide u domobrane, ide se na dvije godine, a ni plaće niti penzije nema. Stoga je Muhamed otišao u ustaše. I onda je, uz razgovor, dao Danonu i pola svoga obilnog ručka, pa još i kukuruznog kruha. Sutradan je Danon vidio Muhameda – on i njegovi već su bili u uniformama. „Nije mi više prilazio i pravio se čak i da me ne primećuje.“ Uzevši obrok, sjeo je podalje od Danona. Na kraju, „pošto nije mogao sve da pojede, ustao je i krenuo u mom pravcu i ja sam se poradovao da će mi opet dati ostatak. Ali, on je prišao buretu u koje su bacali ostatak hrane i, gledajući me, istresao porciju.“ A onda je, nekoliko dana kasnije, Muhamed letvom isprebijao „u mahnitosti“ više logoraša, neke i do smrti, a ustašk časnik, koji ga je pratio, u tome ga je

ohrabrivao. I Danonu je Muhamed zadao snažan udarac po leđima, a kada se uspio okrenuti, vidio je Muhamedovo „razjareno lice“.¹¹⁹⁸

Što se zatočenika tiče, jedna od osnovnih pretpostavki da bi se prelo bilo bila je da se moralo žarko željeti. Zatočenik je morao sam sebi stalnogovriti: „Ja mogu, aoću.“. Ako bi se prepustio, bio gotov jer bi, pritisnut logoraškim tegobama i strahom od smrti, pao u stanje u psihologiji poznato po pojmom ‘*naučene bespomoćnosti*’. Radi se o stanju ljudskog bića u kojem je ono naučeno da se ponaša bespomoćno, čak i kada mu se pruži prilika da pomogne sebi ili izbjegne nepovoljnu ili štetnu okolnost kojoj je izloženo. Smatra se da je naučena bespomoćnost klinička depresija s kojom se povezuju duševna oboljenja nastala na temelju osjećaja da osoba više ne može nikako utjecati na stanje u kome se našla – ona ga stoga posve pasivno prihvaća, ne pokušava pobjeći iz njega ili izbjeći barem neke od njegovih elemenata. U Jasenovcu je to značilo – smrt. Salamon-Šandor Musafija svjedočio je kako je „*situacija bila takva da mi je od tolikih patnji bilo svejedno, bio sam skoro izludjeo*“. Neki su takvu samoubilačku strategiju i proveli u djelo: Baldo Bodulić opisuje kako je vodnik Nikola Gagro vodio zatočenika na neki rad izvan logora, pa su prošli pored kola punih kukuruza. „Jedan od zatočenika vidio je zrno kukuruza na cesti i uzeo da ga pojede“, na što je Gagro „odmah reagirao revolverskim metkom u potiljak. Za prvim zatočenikom se poveo drugi, pa treći, a Gagro im je obojici ‘poklonio’ metak u potiljak. Takvu smo smrt svi priželjkivali, jer je to bilo daleko bolje nego da te Gagro vod u svoj ‘hotel’“, zaključio je Bodulić.¹¹⁹⁹

Logoraši su većinom „smalaksali, depresivno-melankolični, izmoreni“. Đorđe Miliša svjedočio je kako je „većini logoraša jedina želja postala da se udalje iz ovoga pakla (mislio je na Jasenovac – op. a.) i na taj način oslobode se svih muka i patnji, ne strahujući ni pred najstrašnijom smrću (...) radije su izdahnuli“. Ilija Jakovljević zdvojno je konstatirao – „*Toliki su ljudi na poziv samo legli i pustili da ih kolju*.“ Josip Riboli čudio se „kako su ljudi ne samo potpuno mirni išli na stratište, nego kako su na zapovijed ‘*Lezi!*’ bez riječi postavljati glavu na nišan

¹¹⁹⁸ *Dijelovi ovoga teksta objavljeni su u knjizi I. GOLDSTEIN, *Jasenovac*, Zagreb, 2018, ali je ovaj tekst ponešto dopunjen i izmijenjen te stavljen u drugačiji kontekst negoli osnovna linija knjige.

Đ. MILIŠA, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945, 273; Č. HUBER, *Ekonomska zajednica – osnovna ćelija organiziranog otpora u jasenovačkim logorima*, u: *Okrugli stol, 21. travnja 1984. godine*, Spomen-područje Jasenovac, 1985, 72; C. I. B. DANON, *Sasečeno stablo Danonovih, Sećanje na Jasenovac*, Beograd, 2000., 46-49, 53-54.

¹¹⁹⁹ *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, ur. D. Sindik, Beograd, 1972., 24; *Riječi koje nisu zaklane V, Svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, prir. S. Brdar, Jasenovac, 1989, 101; o tome kako je nasilje u ratu 1941.–1945. utjecalo na poimanje psihologije, patologije i normalnosti iz perspektive počinioaca i žrtve v. A. ANTIĆ, *Therapeutic fascism: Experiencing the violence of the Nazi New Order in Yugoslavia*, Oxford, 2017.

ubojitom tanetu“. Bili smo „zgažena i do životinjstva ponižena logorska raja“, definira položaj zatočenika Milko Riffer.¹²⁰⁰

Jasenovački logoraši bili su izluđeni, dezorijentirani i bespomoćni. Kolika je bila ta njihova bespomoćnost, svjedoče i brojne situacije kada su bili izvan logora, u mogućnosti da pobjegnu, a nisu! Naprimjer dvojica košarača krenula su zajedno s još dvojicom logoraša na sječu vrbova pruća izvan logora. Kada je jedan od logoraša napao i ubio jedinog čuvara-ustašu, on i još jedan logoraš dali su se u bijeg, a ov dvojica košarača — „*vjerovali ili ne*“, s puno sarkazma i tuge riča Milko Riffer — „*vratili su se natrag u logor bez straže*“. I ekonomist Paor, Srbin iz Banata, našao se jednog poslijepodneva na desnoj obali Save, gdje je dvojici visokih ustaških dužnosnika obrazlagao „plan sijanja golemih površina zemlje. Oni su bili vrlo zadovoljni njegovim planovima i potom krenuli konjima na skelu za drugu obalu.“ Paor je svojim supatnicima u logoru kasnije objašnjavao da je, kad je „*ostao posve sam (...) nigdje nikoga, nigdje ustaške uniforme (...) osjetio odjednom čudnovat nemir i uplašio se samoće*“. Uputio se prema skeli, prešao Savu i vratio se u logor. Čak ni logornik Maks Samlaić, pošto je jedan njegov radnik, Luka Đaković, priklao ustašu koji ih je pratio u autu, nije htio bježati: „*Đaković je pobjegao, a Samlaić se vratio u logor*.“ Slično je postupio i logornik Alkalaj, koji je pod stražom često odlazio iz Jasenovca, najviše u Karlovac i Zagreb, i sigurno je imao priliku da pobjegne, ali nije, jer je „*bio uvjeren da bi svi zatočenici Kožare zbog toga stradali*“.¹²⁰¹

Erwin Miller naviknuo se da „*navlači hlače na golo tijelo, jer nije imao donjeg rublja*“. Na to se – kaže on – „*navikava ne čovjek, nego logoraš*“. Čitav njegov nevjerojatno dojmljiv memoarski spis govori o tome kako postavši logoraš, prestaneš biti čovjek. I druge jasenovačke memoariste, prije svih Riffera, Milišu i Jakovljevića, treba iščitavati na sličan način. Jakovljević piše da mu se „*u ustaškom logoru otvorio bezdan. Čitav se jedan svijet srušio u taj ponor*“. Svi su logoraši slijedom brutalnih, ali i vrlo suptilnih metoda koje su iskoristili njihovi tamničari, bili dehumanizirani, „onečovječeni“. Jednostavno rečeno – „*logoraš, gledajući sve te užase, postane neosjetljiv*“. Bio je to „*ne samo povijesno-društveni nego i sociološki fenomen s obilježjima totalne dehumanizacije i gušenja osnovnih ljudskih i pravnih normi*“. Miša Danon, preživjevši jasenovačko iskustvo, tvrdi kako je tamošnji „*zatočenik morao odmah da shvati da je samo broj*

¹²⁰⁰ Sećanja Jevreja, 125; Riječi koje nisu zaklane V, 102; E. MILLER, *Izabran za umiranje*, ur. Z. Dirnbach, Zagreb-Cetinje, 2004, 102, 116; MILIŠA, *Jasenovac*, 86; I. JAKOVLJEVIĆ, *Koncligor na Savi*, Zagreb, 1999, 77; Ć. HUBER, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Petrinja, 1985, 12-13; M. RIFFER, *Grad mrtvih, Jasenovac 1943*, Zagreb, 1946, 177; HR-HDA, fond 306, ZKRZ GUZ, kut. 11, 712; N. NIKOLIĆ, *U paklenom kotlu (Iz ciklusa dokumentarnih epizoda terora)*, Zagreb, bez god. izd. (1964? 1968?), 42.

¹²⁰¹ RIFFER, *Grad mrtvih*, 142-143; *Mi smo preživeli 4, Jevreji o Holokaustu*, ur. A. Gaon, Beograd, 2007, 224; Sećanja Jevreja, 15; D. MOTL, Đ. MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni – knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac – Zagreb, 2015, 647.

bez vrednosti, nešto bez značaja – logoraš nije za ustaše predstavljao čoveka“. Dr. Nikola Nikolić to kaže na malo drugačiji način: „Logoraš je prestao biti sličan ostalim ljudima, nije ni živ ni mrtav, neko užasno strano biće“, a Egon Berger još direktnije: „Mi stari zatočenici bili smo već sličniji zvijerima nego ljudima.“¹²⁰²

Talijanski kemičar i književnik Primo Levi (1919.–1987.) u knjizi *Zar je to čovjek*, napisanoj i objavljenoj neposredno nakon rata, izvrsno analizira taj problem: Levi svjedoči o svom jednogodišnjem boravku u Auschwitzu, o teško zamislivim strahotama. Po uobičajenom obrascu Auschwitzu i drugih logora (pa tako i Jasenovca), Levi i njegovi logoraški drugovi bili su izgladnjivani, tučeni i iscrpljivani radom do krajnjih granica, dok su deseci tisuća Židova i drugih bili u neposrednoj blizini odvođeni u plinske komore. Nagon za samoodržanjem, kao i isključivo gledanje svojih interesa, a ne sažalijevanje svog supatnika, pokazuje se često, tvrdi Levi, korisnije ako se želi preživjeti logor. On se poslije rata suočio s problemom da se ponovo nauči osjećati kao ljudsko biće, nakon što je živio i preživio u sustavu kojem je svrha bila da njega i ostale logoraše svede na očajne životinje.

O onečovječenju je pisao u memoarima i jasenovački logoraš Čedomir Huber, koji žali da do trenutka izlaska njegove knjige 1977. „*to uništenje čovjeka u zatočeniku nije dovoljno osvjetljeno, a pogotovu nije osvjetljeno to da se u svim zatočenicima nikada nije mogao ubiti čovjek*“. Primo Levi u svojoj je posljednjoj knjizi objašnjavao kako je smisao bezrazložnog zla da lomi posljednje moralne i ljudske obzire u njegovu počinitelju.¹²⁰³

O svemu tome na maestralan način govori film *Saulov sin* Lászla Nemesa, dobitnik Oskara za najbolji strani film 2015. U njemu se prati svakodnevnica logoraša Saula Ausländera, mađarskog Židova, člana *Sonderkommando* (radne grupe u nacističkim logorima smrti, sastavljene uglavnom od Židova), zaposlenog u plinskoj komori. Saul mehanički uzima vrijedne stvari od ugušenih, skida ih, odvlači njihova tijela te čisti prostorije. Radi to stoički, mehanički, posve rezigniran u odnosu na strahote kojima svjedoči (Leo Eitinger objašnjava da je takvo „*automatizirano*“ ponašanje reakcija većine logoraša).¹²⁰⁴ Sve se mijenja u trenutku kada, uklanjajući tijela, shvati da jedan dvanaestogodišnji dječak još daje znakove života. Dječak ubrzo umire, ali ga Saul želi pokopati po židovskom običaju. To postaje njegova opsesija, potvrda da u njemu još uvijek postoji čovjek. Na kraju filma Saul umire zadovoljan, jer je uspio pokopati

¹²⁰² JAKOVLJEVIĆ, *Konclogor na Savi*, 6; A. BARBIĆ, *Metodi mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, god. 22, br. 1, Slavonski Brod, 1985, 155; *Sećanja Jevreja*, 57; N. NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948., 85, 241; E. BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966, 40; vidi i A. KORB, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-45*, Hamburg, 2013., 405-408.

¹²⁰³ HUBER, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, 7; P. LEVI, *Utopljenici i spašeni*, Zaprješić, 2017.

¹²⁰⁴ L. EITINGER, *Auschwitz – A Psychological Perspective*, in: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, ed. Y. Gutman and M. Berenbaum, Bloomington – Indianapolis, 1998, 471.

dječaka kako je želio. Fabula filma umjetnički je konstrukt temeljen na stvarnim događajima, na *Svicima iz Auschwitzu*.¹²⁰⁵

Leo Eitinger (1912.–1996.), psihijatar, preživjeli iz Holokausta, rodom iz Češke, bježi pred nacističkim progonom u Norvešku 1939. U Norveškoj je uhapšen u ožujku 1942. te deportiran u Auschwitz u veljači 1943., gdje je radio u logorskoj bolnici. Kasnije je prebačen u logor Buchenwald. Od 762 norveška Židova koja su iz Norveške deportirana u nacističke logore samo su 23 preživjela; Eitinger je bio jedan od njih. Po oslobođenju se posvetio istraživanju posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) među preživjelima iz Holokausta. Njegovo je pitanje bilo – što je nagnalo preživjele iz Holokausta, među njima i Prima Levija, kao i poznatog pjesnika Paula Celana (1920.–1970., rođenog kao Paul Antschel), da počine samoubojstvo? Eitinger je opisao traumu logora iz dvostruke perspektive – kao preživjeli iz Holokausta i kao istraživač. Objašnjava da je već sam dolazak u logor (govori konkretno i ponajviše o Auschwitzu, ali i o drugim logorima), kada se moralo izaći iz vagona i svrstati u redove, sve pod batinama, stvarao atmosferu panike. Nadalje, analizira kako je, iz psihološke perspektive, dolazak u Auschwitz značio za osobu zapadanje u „krizu“, s jasnom perspektivom da se ta osoba u narednom razdoblju „dezintegrira“ ili posve slomi. Potom razlaže to stanje na faze – „fazu šoka“ u kojoj su žrtve „smetene i labilne“, ali mogu na van izgledati „stabilne, staložene, iako u nutrini njihove su psihe bile načete smetenošću, bespomoćnošću i kaosom“. Nacisti su znali kako iskoristiti takvo stanje novopridošlih zatočenika (a to su, iz svog primitivnog rakursa, napravili i ustaše u Jasenovcu), kako bi u potpunosti kontrolirali situaciju. Nakon što je prošla „faza šoka“, logoraš dolazi u „fazu reakcije“, u kojoj se mora priviknuti na logorsku svakodnevicu i pronaći psihološke mehanizme kako bi joj se prilagodio. Valjalo se dakle suočiti s nizom katastrofalnih činjenica – odvajanje od obitelji (za koju se često vrlo brzo saznalo da je nestala u plinskim komorama), osjećaj nesigurnosti, teški prinudni rad, glad i nedostatak osnovnih potrepština.¹²⁰⁶

Dolazak u logor bio je težak šok s kojim se malotko mogao nositi, ali nije se radilo samo o logorskom iskustvu, nego općenito i o drugim, sličnim ratnim šokovima.

Slavko Goldstein (1928.–2017.) doživio je težak šok u trenutku kad su mu 13. travnja 1941. ustaše odveli oca u zatvor, iz kojeg se nikad nije vratio. Više od 60 godina kasnije kon-

¹²⁰⁵ *Svici iz Auschwitzu* svjedočenja su koja su pripadnici *Sonderkommando* 1944. zakopali u zemlju ispod krematorija. Između 1945. i 1980. pronađeni su, uglavnom slučajno, u osam tajnih skrovišta tekstovi petorice poznatih autora – vidi N. CHARE, D. WILLIAMS, *Matters of Testimony, Interpreting the Scrolls of Auschwitz*, New York, 2016; G. GREIF, *We Wept Without Tears: Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven, Yale University Press, 2005.

¹²⁰⁶ EITINGER, *Auschwitz – A Psychological Perspective*, 469; vidi i L. EITINGER, *Concentration camp survivors in Norway and Israel*, Oslo, 1964.

statirao je kako „*mislim da mogu točno odrediti dan i sat u kojem je prekinuto moje djetinjstvo: nedjelja, 13. travnja 1941. godine*“.¹²⁰⁷

Slično je osjećao Goldsteinov vršnjak, trinaestogodišnji Ilija Ivanović, koji je „prerano ostario“ u trenutku kad je stigao u Jasenovac, kad je bio u stroju s još stotinjak dječaka od dvanaest do petnaest godina i kad ih je ustaški oficir razdvojio u dvije grupe. „*Znali smo da jedna grupa ide u smrt, a druga ostaje, ali nismo znali koja*“.¹²⁰⁸ Erwin Miller, koji je u logor ušao sa sedamnaest godina, pripovijeda kako se „*odjednom osjećao mnogo, mnogo stariji nego što je uistinu bio. Razmišljao sam kao odrastao čovjek. Kao da sam već prošao sve što je u životu trebalo proći, i sad samo još čekam kraj. Nisam se bojao smrti, nju sam, stojeći pred čoporom ustaša koji bez milosti pucaju u ljude, već vidio stotinu puta*“.¹²⁰⁹

Mirjana/Mirjam Gross (1922.–2012.) bodrila je za vrijeme internacije u logoru Ravensbrück mamu da zajedno prežive strahote, što joj je i uspjelo, a za oca, koji je skončao u Buchenwaldu, čula je da „*se nije imao snage boriti*“.¹²¹⁰ Takvo psihološko stanje još bolje definira Erwin Miller: „*ne mogu osuditi nijednog logoraša, ako nije imao dovoljno snage da se održi u tako teškim prilikama. Ali jedno je živa istina: trebalo je mnogo samoodricanja, trebalo se zadovoljiti i s onim minimalnim i nipošto ne misliti na ono što je bilo, nego samo na ono što je sada. Ne pamtim da sam ikad u tim danima pomišljao na neka specijalna jela, na toplu sobu i ugodan krevet. Moja je jedina briga bila: održati se tog dana na životu, da bih sutradan mogao nastaviti borbu za opstanak. Jeo sam koprive mada su mi usta žarila, nisam osjećao ni da me ruke peku, iako su bile izranjavljene i krvavih žuljeva. Nisam čeznuo za prošlim danima*“.

Čedomil Huber odmah je po dolasku u Staru Gradišku imao priliku, kao i drugi novopridošli zatočenci, razgovarati sa zapovjednikom Gadžićem, koji je, kad je doznao da je Huber rođen u Bosanskoj Graki, uz vedar osmijeh, „da zvuči kao šala“, rekao – „*Pa Ti ti si došao u rodno mjesto da ostaviš kosti*“.

Huberu se šala „nije nimalo svidjela“, te je odlučio da baš ovdje ne ostavi kosti. „*Ta odlučnost da ne nestanem u logoru bila je jedan od faktora koji mi je omogućio da ržim do kraja*“, zaključio je Huber. Egon Berger je znao je da je „*biti apatičanje značilo brzo izgubiti život*“, a Jakov Maestro je „*vjerovao da će se spasiti*“. Maestrovu logorski supatnici to su znali „*i često su mu dolazili da pričaju i da traže od mene snagu i utjehu. Zvali su me ‘jedinim optimistom’, a ja sam u to vjerovao i spasio sam se*“.

¹²⁰⁷ S. GOLDSTEIN, 1941 – *Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, 13.

¹²⁰⁸ *Riječi koje nisu zaklane IV*, Svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac, prir. R. Trivunčić i A. Požar, Jasenovac, 1983, 85.

¹²⁰⁹ MILLER, Izabran za umiranje, 72.

¹²¹⁰ Svjedočenje prof. dr. M. Gross autoru.

Antun Barac, koji je bio dio „masonske” grupe, opisuje kako je „*osjećaj klonulosti spopao nenadano Krešu (Baranovića – op. a.). Nije mu ni do čega. Ne mari za život*”, ali su drugi članovi grupe „*ohrlili do njega, da ga dozovu svijesti*”. Govorili su mu:– „*Oni su nas poslali ovamo, da ovdje umremo. Prema tome je jasno, da nam je glavni zadatak – da ostanemo živi!*”, tako ga bodrili i Krešo se izvukao.“ Kao odgovor na mučenja i ubijanja neki su logoraši, lično Barcu, pokušavali preživjeti povodeći se za maksimom – „Šuti, trpi i pamti.“¹²¹¹ Erwin Miller pojašnjava svoju nevjerojatnu želju za životom: „*Uvjeti u Jasenovcu nisu logorašu dopuštali da mnogo razmišlja. Situacije su se mijenjale iz časa u čas. Događalo se da bi netko, s kim si još jutros razgovarao, jednostavno nestao. Trebalo je imati mnogo volje i snage, pa da se čovjek u logorašu održi i ne pretvori u preplašenu, bezosjećajnu životinju. Bilo je logoraša koji su do te mjere bili otvrdnuli da nisu više mogli pustiti suzu ni za sinom ili ocem, ni za bratom ili drugom! Svatko je u sebi čuvao svoju bol koju bi tek poslije mnogo vremena, ako bi uopće uspio preživjeti, izbacio iz sebe na neki svoj način. I sve se to skupljalo i naljalo u onom malom djeliću mozga koji je u tu svrhu i stvoren.*“¹²¹² No Milko Riffer objašnjava kako je „psihoza u logoru bila panična” (baš kako je to Leo Eitinger opisao!), jer se, „uslijed svakodnevnih masovnih ubojstava”, nitko nije ni znao, a ni mogao, suprotstaviti toj „elementarnoj sili”, odnosno smrti koja je tako direktno prijetila: „*Sve smo mjerili logorskim metrom i zaboravili potpuno na hod materijalne kulture, koje smo se iz prošlosti samo mutnosjećali. Počeli smo da se niveliramo na niže, sve dublje i niže.*“¹²¹³ Đorđe Miliša analizira još preciznije – tvrdi da „su svi zatočenici, bez razlike, osam do najviše 15 dana po ulasku u logor izgubili pamćenje”, jer je „uslijed neprestane pogibelji, duša brigom za sadašnjost zaokupila svesnage čovjeka”. Objasnjava kako se „taj strah naučno zove ‘Haftpsyihose’ ili psihoza utamničenja – tamnice”, pa onda navodi primjere – kako je netko zaboravio ženino ime, drugi adresu, treći nije znao „iz kojeg je mjesta”.¹²¹⁴ Moguće je da se kod nekih logoraša nešto poput „Haftpsyichose” uistinu i javljalo, ali Ilija Jakovljević, nasuprot tome, svjedoči o

¹²¹¹ A. BARAC, KZSTG, Jasenovac 1978, 90-91; vjerojatno se „Krešo” odnosi na kompozitora i dirigenta Krešimira Baranovića (1894.–1975.), vidi i HBL 1, 442-443; *Sećanja Jevreja*, 266; BERGER, 44 mjeseca, 15.

¹²¹² MILLER, *Izabran za umiranje*, 72.

¹²¹³ RIFFER, *Grad mrtvih*, 75, 178.

¹²¹⁴ MILIŠA, *Jasenovac*, 114-115; „Haftpsyichose” (psihoza utamničenja) nije opisana u drugim svjedočanstavima iz Jasenovca. Od 19. stoljeća mnogi njemački psihijatri razumjeli su „psihuza utamničenja” kao traumatsku reakciju na život u zatvoru/tamnici koja se definira kao „napadi panike i drugih strahova” – Haftpsyichose – Lexikon der Psychologie – Spektrum der Wissenschaft, www.spektrum.de/lexikon/psychologie/haftpsyichose/6217, ali ne spominju teškoće u pamćenju, kao što to opisuje Miliša. Razlikuje se od drugih, „izvornih” psihoza, kao što je npr. shizofrenija, koja se manifestira kroz halucinacije, paranoju, bizarne deluzije ili neorganizirani govor, praćene značajnim socijalnim i radnim disfunkcijama. No „psihuza utamničenja” nije uključena u neke današnje dijagnostičke klasifikacije.

„kolektivnom ludilu za domom, za ženom i za djecom”.¹²¹⁵ Mnogi su od zatočenika i poludjeli u pučkom smislu riječi (dakle doživjeli „delirium tremens”), poput općinskog bilježnika Sime Arbutine, koji je „poludio gledajući pokolje”, pa su ga ustaše ubili 3. siječnja 1942. Neke djevojčice koje su iz Međeđe dovedene u logor u Ušticu poludjele su „od užasa i straha” nakon što su ustaše s njima „spolno općili i noću i danju”.¹²¹⁶

Želja za pukim preživljavanjem navodila je ponekad ljude da posve zanemare drugoga, da mu čak žele i smrt. Cadik Danon prepričava razmišljanja jednog tuzlanskog Židova kojeg navodi samo po imenu (David), a koji je radio kao grobar: taj mu je čovjek 1942. tvrdio kako se žrtve „masovno ubijaju u Gradini” te je „isticao da je to dobro za nas koji smo u logoru, jer bi svaka nova grupa koja bi ušla u logor izazvala selekciju i likvidaciju postojećih logoraša, pošto je logor predviđen za samo 3000 osoba”.¹²¹⁷

Ali sve to bodrenje imalo je tek relativnu važnost. Naprimjer vinkovački kožar Filip Schön bodrio je svoje logoraške supatnike riječima: „Drugovi, treba izdržati, dказat ćemo da smo to u stanju”, ali su ga ustaše već sutradan ubili.

„*Lagao bih ako bih rekao da smo svi bili heroji (...) da nismo očajavali. a, većina nas je lebdila nad ponorom očaja – to je stvarno i istinito*”, istakao je u svom kratkom, ali dojmljivom zapisu o jasenovačkom zatočeništvu Dubrovčanin Baldo Bodulić.¹²¹⁸ Postojali su i rijetki koji su smogli hrabrosti suprostaviti se ustašama u logoru. Mesar iz Podravske Slatine Vlado Mišljenović (1902.) u Jasenovac je deportiran u listopadu 1941. Pravio je i pripremao ustašama kobasice, šunke, kulene i krmenadle, zbog čega im je bio vrlo važan. Bio je presiguran da ga zbog „gurmanskih strasti” ustaše „neće odrediti za klanje”. Ljubo Miloš, koji ga je dobro poznavao, shvatio je to, pa je Mišljenovića, kako bi ga ponizio, a pred drugim logorašima pokazao moć, na jednom nastupu početkom 1942. izdvojio za likvidaciju – „Eh, Vlado, i ti istupi!” Kad je Mišljenović istupio, Miloš mu je pred svima predložio da izabere jednog od slabih i nemoćnih logoraša koji bi ga zamijenio među izdvojenima. I dok je drugi izdvojeni mesar brzo sebi našao zamjenu, Mišljenović je skupio hrabrosti da pred svima Milošu „glasno dovikne” kako to „neće nikada uraditi”. Miloš je bio iznenađen, ali i dovoljno inteligentan da shvati da, kako bi sačuvao autoritet, ne smije naglo reagirati. I dalje je nagovarao Mišljenovića da nađe sebi zamjenu. Logoraši su pak shvatili da ulog u igri nije više samo Mišljenović, nego svi oni, jer je Miloš htio slomiti ne samo Mišljenovića, nego i sve njih, njihovu želju i mogućnost da se odupru sili. Kad Vlado nije htio popustiti, Miloš mu je prijetio da će dopremiti u logor i njegovu

¹²¹⁵ JAKOVLJEVIĆ, *Koncligor na Savi*, 26.

¹²¹⁶ JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*; Miletić, A., *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1, Beograd – Jasenovac, 1986, 273, 330, 351, 490.

¹²¹⁷ DANON, *Sasečeno stablo Danonovih*, 76-77.

¹²¹⁸ O Boduliću – M. KUČAN, „*Jedino moje i ostali!*”, *pisma iz logora*, Jasenovac, 2010, 19.

ženu i dvoje djece (koje je spomenuo po imenima). Miloš je nudio u zamjenu nekog postarijeg seljaka (kasnije se doznalo da se radi o Hrvat u iz okolice Sinja), ali je Mišljenović ponovio da zamjena ne dolazi u obzir. Izgubivši strpljenje, Miloš je udario Mišljenovića pištoljem po glavi te ga poslao na rad u klaonicu, a sinjskog seljaka prebacio među izdvojene, naredio da ga zavežu i pošalju na likvidaciju. Vlado Mišljenović poginuo je u proboju u travnju 1945.¹²¹⁹

Vojin Vučenović (1918.) kao partizan je zarobljen i doveden u Staru Gradišku. Kad je jedan ustaša krenuo na njega s kamom da ga ubije, Vučenović je neočekivano pružio otpor i ubio ustašu. „Ustaše su u prvi mah bili zbunjeni takvom drskošću, ali se odmah zatim bacaju na Vojina i ubijaju ga.“ Braća Ostoja i Pero Vrmic, zatvoreni sa ženama i djecom u crkvi u Drakseniću, kad su ustaše počeli ubijati, navalili su na njih, ali su ubrzo bili ubijeni. Pričalo se i kako je neki Rom, vezan, na skeli prema Gradini „svom snagom gurnuo ustaškog pratioca u Savu, u kojoj su se zajedno utopili“, a drugi da je „zubima zaklao ustašu“.¹²²⁰

Vinkovački trgovac David Fischhof (1882.–1942.) bio „je nagluh“, a u Jasenovcu mu se „stanje pogoršalo. Jednostavno nije više čuo gotovo ništa, pa se, jadan, neprekidno vrtio i gledao što drugi rade, kako bi i on slično radio. Ali nevolja je bila: što ako ustaša nešto kaže, a Fischhof ne čuje? Jednog dana dva čarkara-dječaka, koji su imali najviše 12 godina, namjere se baš na njega! Nešto su mu rekli, što on nije razumio ili čuo, na što su ga počeli bockati bajunetima.“ Fischhof je „jadan, drečao“, a onda se u jednom trenutku „razbjesnio, zgrabio jednoga od njih i odbacio nekoliko metara daleko. Ali prije nego što je dospio dohvatiti i drugoga, ovaj opali pušku i pogodi ga u trbuh. Tako se završila Fischhofova samoobrana. Bilo je to prvi put, koliko mi je poznato“, konstatira Erwin Miller, „da se logoraš pokušao obraniti. Tako je Fischhof postao heroj (...) Barem umireš dokazujući ustašama da si se kadar braniti.“ No, za razliku od Fischhofa, većina logoraša za takav otpor nije imala ni prilike, jer su se ustaše zdušno pobrinuli da ovi izgube i minimum fizičke kondicije, pa je već i to učinilo svoje.¹²²¹

Čak i oni koji su samo prosvjedovali zbog, po njihovu mišljenju, nepriličnog postupka ustaških čuvara, bili bi brutalno ubijeni – poput novogradiškog gostioničara Jakoba Rottersteina (1907.), kojeg su u Jasenovcu „zaklali s užitkom“ jer se „još na putu zakačio s ustašom iz pratnje, rekavši mu da će se potužiti zapovjedništvu zbog lošeg postupka s njim“.¹²²²

Jedna od opcija bila je počinuti samoubojstvo, ali često ni to nije bilo lako. Zatočnici u

¹²¹⁹ NIKOLIĆ, *U paklenom kotlu*, 48-122.

¹²²⁰ *Otpor u logoru Stara Gradiška* (iz sjećanja bivših logoraša), prired. Amulić, M., Huber, Č., Jasenovac, 1980, 80; JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*; Nikolić, *Jasenovački logor*, 29; D. MOTL, *Donja Gradina, od sela do memorijala*, Donja Gradina, 2016., 36, 38.

¹²²¹ JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*; T. ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek – Zagreb, 2002, 88-89; MILLER, *Izabran za umiranje*, 117.

¹²²² JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*; ŽBL; Lj, BOBAN, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943*, I-II, Zagreb 1988; t. I, 165; t. II, 78; MILIŠA, *Jasenovac*, 255; V. ŽUGAJ, *Židovi novogradiškog kraja*, Povijesni prilozi, 2001, 108.

ćeliji u Staroj Gradiški, svjesni da su osuđeni na smrt, odlučili su skratiti si muke. Njih petorica prerezala su jedan drugome žile na rukama džepnim nožem koji je jedan od njih sakrio. Usto su nastojali zatrovati rane istruganim vapnom sa zidova natopljenih mokraćom. No nisu umrli, jer su gubeći svijest, zbijeni u ćeliji, držali ruke povijene u laktu na prsima, što je zaustavilo krvarenje.¹²²³

Povijest jasenovačkog logora i strahote koje su se u njemu događale nudi iz ove perspektive, ali i iz drugih, sličnih, mogućnosti za nova istraživanja i za nove spoznaje. Pogotovo u vremenima kada se to strašno iskustvo brutalno dovodi u pitanje.

SUMMARY

Abstract: The paper briefly describes and attempts to analyze the psychological state of the guards in the Jasenovac camp and his detainees, as well as their mutual relations and contacts in such circumstances.

Keywords: Jasenovac, camp, Independent State of Croatia, psychology, crimes

¹²²³ Đ. MIHOVILOVIĆ, *Ćelija smrti, Jasenovac*, 2013, 34.